

ADALÉKOK A BÖRTÖNARCHITEKTÚRA KEZDETEIHEZ

Additions to the beginnings of the prison architecture

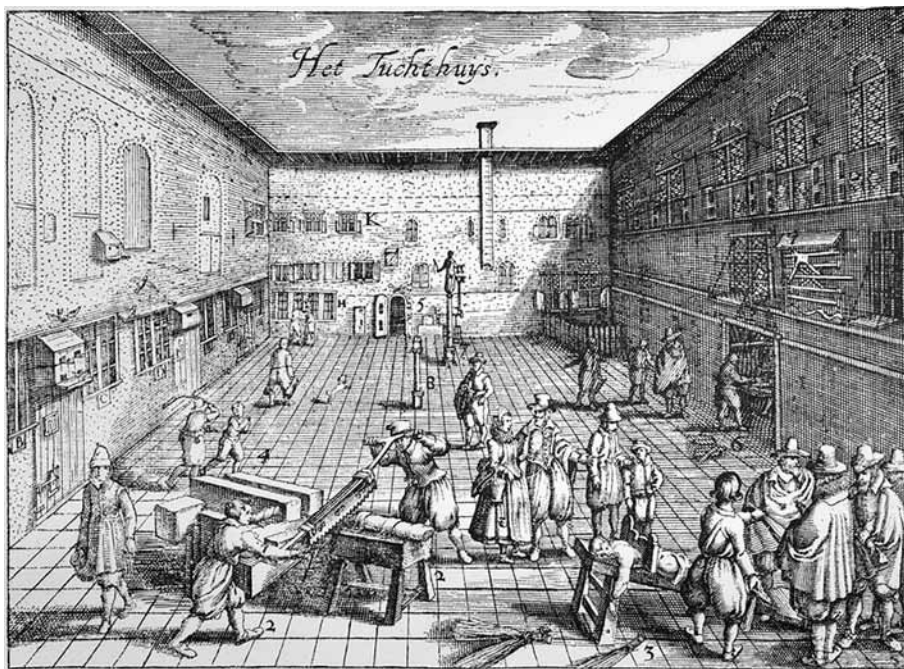
A börtön hosszú története azt bizonyítja, hogy berendezésében, építészeti filozófiájának alakításában két meghatározó cél dominált. Az őrzésbiztonság és a jobbítás szempontjai különféle korokban különféle súllyal jelentek meg az intézetek, fogvatartási helyek szerkezetének kialakításában, de mindvégig jelen voltak a szervezésben és a tervezésben. A differenciált elkülönítés, a munkáltatás, a totális intézményi jellegből eredő ellátás, a fegyelem és az ellenőrzés fokozott igénye mindig megkövetelte a racionális gondolkodást az építőmesterektől, a tervezőktől, az építészekről és a büntetés-végrehajtás szakembereitől a belső terek felhasználása kapcsán.

Kulcsszavak: tervezés, tömlöc, kivitelezés, belső építészet, börtönök tervezése

The long history of the prison proves that two decisive goals dominated its equipment and the shaping its architectural philosophy. The aspects of guarding security and improvement appeared at different ages with different weights in the design of the institutions and detention facilities, but they were always present in the organization and planning. The need for differentiated segregation, employment, total institutional care, discipline, and control has always required rational thinking from the masters, designers, architects, and prison practitioners on the use of the interiors.

Keywords: planning, dungeon, construction, interior architecture, prison design

Mint ismeretes, a középkor büntető igazságszolgáltatása a tömlöcöt csak erős fenntartásokkal fogadta be szankciórendszerébe. A börtön bonyolultsága, nehézsége és körülményes őrzési problémái mellett a legnagyobb gondot a nyilvánosság akadályai jelentették. A büntetések középkori rendszerének egyszerűsége, ugyanakkor a társadalomnak üzenetet közvetítő látványossága (mai szemmel véres brutalitása) egészen más módon szolgálta a törvénykezés céljait, mint a börtön. A tömlöc mégis maradt. Maradt sokfunkciós jellege miatt és maradt – bizonyos funkciókat tekintve – nélkülözhetetlensége okán is. Hosszú időn keresztül tartotta magát az az álláspont, miszerint a szabadságvesztés-büntetés a fény korszakának gyermeke, születése a 18-19. századnak köszönhető, ekkor lett alternatívája az újkor véres büntető gyakorlatának. Napjainkra már a tabula rasát hirdető felfogás a múlté, s vele együtt a vélekedés arról, hogy a börtönök építésére vonatkozó teória a 19. század terméke lenne. Tudjuk, hogy a börtönépítéssel végigkísérte a fogvatartás históriáját, s különösen a városokban hosszú történelmet tudhat magáénak. Alább néhány adalékkal szolgálunk a börtön-architektúra históriájához.

Az amszterdami Rasphuys udvara

A Carcere delle Stinche és a Prigioni Nuove

Firenze városa 1293-ban kibocsátotta büntetőjogi statútumait, az Ordinanze di giustizia-t, melyek az igazságszolgáltatás alapvető normáit foglalták össze. Nem sokkal később, 1297-ben a város vezetése megkezdte a Carcere delle Stinche, a nyilvános

börtön építtetését. A büntető igazságszolgáltatás rendtartása és a hozzá kapcsolódó börtönstatútum világos jele annak, hogy a büntető joggyakorlat már a 13. században érdeklődéssel fordult a börtönök felé. A büntető rendtartás ezt követő módosításai (1322, 1355, 1415) is megmaradtak a carcerek alkalmazása mellett. A börtönök a büntetőrendszer szokásos részévé váltak.¹ A Carcere delle Stinche világos bizonyítéka annak, hogy a börtön korai története nem a 18-19. században kezdődött, mert az már a középkor büntető gyakorlatának szerves részét képezte. Az intézmény kialakulása sokkal korábbi időszakra vezethető vissza, de a tizenharmadik század végén már bizonyosan szilárd eleme a büntetési rendszernek.² A firenzei börtön (legalábbis Itália északi városállamaiban) olyan közismert lett, hogy nem csupán mintájával hatott, hanem még az elnevezést is átvették, miként például Sienában, ahol a hivatalosan Carceri di Commune néven rendszeresített börtönt a köznyelv szintén La Stinche-ként tartotta számon.

A firenzei La Stinche gyermekek fogva tartására is szolgált, azért, hogy megjavításukról és nevelésükről gondoskodjanak. Az eredmény érdekében a fogvatartottakat életkoruk, nemük, egészségi állapotuk és a bűncselekményük súlya szerint elkülönítették egymástól.³ Ehhez pedig architekturálisan megfelelő terekre volt szükség.

Maradva Itáliában, idézzük föl Antonio del Ponte (1512-1597) építész (korabeli feljegyzés szerint szobrász és ács) 1559-ben elnyert megbízatását, melyet Velence városától kapott egy nagy, nyilvános börtön építésére. A Palazzo Ducale építésze, a Chiesa del Redentore együttműködő építőmestere, a Ponte di Rialto tervezője és kivitelezője, a Dogana di Terra és a Fondaco della Farina munkálatainak résztvevője, a Chiesa degli Incurabili gyárának felügyelője, számtalan építkezés ellenőre és véleményezője ezzel nagy feladatot kapott. A büntetőintézet fő funkciójaként a különösen súlyos, főbenjáró bűnök miatt elítéltek őrzését tervezte a városi magisztrátus. Ezért a kiírásban az állt, hogy négyszáz különálló zárkát tervezzen⁴ az új épületbe a biztonság okán. Az elkülönítés, a biztonság, a fogvatartás újszerű megközelítése építészeti megoldásokat követelt, miközben a halált érdemlők szabadságvesztéssel büntetése elfogadott nézetté vált.

A Prigioni Nuove (Új börtönök) építését Tommaso Contin da Besso segítségével fejezte be 1589-ben. A Rio di Palazzo fölött emelt épület a Dózsepalotába telepített törvénykezési funkciók kiszolgálójaként működött, teljes egészében börtönként tervezve. Deklarált célja egyaránt volt a vizsgálati célú fogvatartás és a büntetés. A palotát a börtönépülettel a Ponte dei Sospiri (Sóhajok hídjá) kötötte össze, a hidat a középén emelt elválasztófal két folyosóra osztotta. Az egyik a börtönöket és a vizsgálati töm-

1 Peters, E. M. (1998) p. 39.

2 Geltner., G. (2018) p. 15.

3 Peters, E. M. (1998) p. 39.

4 Peters, E. M. (1998) p. 40.

lőcöket kapcsolta egybe a törvényszéki csarnokkal a Doge-palota fő szintjén, a másik pedig a zárkaépületet a Sale dell'Avogariaival (államügyési hivattal) és a Sala del Parlatorioival (társalgóval). Mindkét folyosó kapcsolódott a Pozzit (kútbörtönök) a Piombival (ólmkamrákkal) összekötő lépcsőhöz.

A Prigioni Nuove négyszögletes alaprajzú, a szárnyak által közrefogott zárt udvarral rendelkező börtönépület, melyben a zárkákat a tervező az épület belseje felé rendezte el, a négy oldal mentén külső járőr folyosóról megközelíthető módon. Az épület Európában a blokkrendszerű építkezések egyik első példája. A vastag rácsokkal ellátott ablakok egy része zárt térbe, a járőr folyosóra nyílt.⁵ A létesítmény biztonságos konstrukciója aligha vitatható. A megközelítés különlegessége (a híd és a palotán át vezető út), a vastag falak, a többszörös ablakrácsok szinte lehetetlenné tették a szökést.⁶ Ugyanakkor a tervezőnek és építőnek célja volt az emberséges őrzés feltételeinek megteremtése is. Nem térhetett el a kor tömlőcökre vonatkozó feltevésétől, a jogvesztettek őrzésének lehetséges sanyargató módszerétől, de a zárkákat belülről vörösfenyőfa deszkákkal borították. A helységek ugyan nem kaptak sok fényt, de legalább szárazak és levegősek voltak, ami a korszak szokásos tömlőcviszonyait jócskán felülmúlta.⁷ A Prigioni Nuove méretei és számos kisebb-nagyobb zárkája egyfelől lehetővé tette a különbségtételt a vizsgálat alatt állók és elítéltek között, másfelől esély volt egyfajta differenciálásra a fogvatartottak között.

A Rasphuys és a Spinhuys

Az újkori börtönök jellegzetessége lett a hagyományosan a föld szintje alá telepített büntetés-végrehajtás felemelkedése. Az új börtönök a szó legszorosabb értelmében és egyre gyakrabban a föld fölé magasodtak. Ez az építészeti váltás többek között a büntetés filozófiájának megváltozását szimbolizálta. A középkorból megöröklött tömlőcök nem tűntek persze el, sőt, sok esetben az új szellemben nyitott börtönépületek alatt működtek tovább. Évszázadok kellettek ahhoz, hogy halványuljon a vallási gyökerű felfogás, mely a test sanyargatásával és a szenvedéssel vélte kikényszeríthetőnek a bünbánatot és megjobbult. A biztonság szempontja mellett ez az elképzelés alapozta meg a levegőtlen, sötét, nedves és mocskos lyukak „létesítését”, a férgek és a nyirkos rothadás világát. A hely okozta gyötrelmem egyenes elvárás volt a büntető praxis részéről. A cselekedetükkel az isteni és világi törvényeket támadó jogsértők kizárták magukat a közösségből. A jogrend elleni támadásukkal eljátszották jussukat a társadalom pártfogására vonatkozóan, tettük jogfosztásukat eredményezte. Jogtalan kiközösítetteké váltak, páriákká, akik az állatok szintjére süllyedtek. A középkor nem kívánta sem védeni, sem támogatni a bűnözőket, így a föld alatti lyukakba rekesztett elítélteknek a legelemibb szükségleteikről is le

5 <https://palazzoducale.visitmuve.it/it/il-museo/percorsi-e-collezioni/le-prigioni/>

6 Wellner I. (1993) p. 80.

7 Fajth T. (1970) p. 180.

kellett mondaniuk. A humánus bánásmód, az emberi méltóság ismeretlen fogalom volt a büntetés-végrehajtás ezen zónájában. Hacsak a tömlőc nem vált részévé más hivatású épületeknek (erődítménynek, városi védműnek, toronynak, városházának, kolostornak), a tervezés legfeljebb a biztonságos fogvatartás garantálásáig terjedt.

Az átalakulás egyik kiváló oka a 16. és 17. század fordulóján az egyre nagyobb tehertéllé váló csavargókérdés megoldására életre hívott fenyítőházak megjelenése volt. 1589. július 19-én Amszterdam város magisztrátusa a büntetés-végrehajtás jövője szempontjából meghatározó döntést hozott. A jegyzőkönyv szerint „a polgármester föltette a kérdést: nem lenne-e tanácsosabb olyan házat alapítani, ahová a csavargókat, vétkeket, korhelyeket s valamennyi efféléket bezárnának, s őket ott munkára szorítanák oly időtartamban, amit az esküdtek vétkükkkel és bűnükkel arányban állónak vélnek”.⁸ Némi vitát követően az intézet céljára a klarisszák korábbi kolostorának épületét rendelték.⁹ 1595 áprilisában vette kezdetét az átalakítás¹⁰ és 1596. február 3-án regisztrálták az első 12 fogvatartottat. Az intézetben szervezett különleges munkafajta (vörösfa-reszelés) után „Rasphuys”-nak (Reszelőháznak) nevezték el az intézményt.¹¹ A fenyítőház (a fiatalok büntetésével kapcsolatos vita során megfogalmazottan) deklarált célja a munkára és becsületes életre nevelés volt. Ezzel a tételezéssel a börtönügy történetében jószerint ismeretlen új fogalmak jelentek meg, melyek a büntetés-végrehajtásban halvány jelenségként időnként fel-

8 Híppel R. (1898) p. 440.

9 Híppel R. (1898) p. 440.

10 Fumasoli, G. (1981) p. 41.

11 Jagemann, L., Brauer, W. (1854) p. 57.

bukkantak, de a tömlőcig nem jutottak el. Ezek a munka, a nevelés és a reszocializáció. Ezek az eszközök lényegében változtatták meg a büntetés-végrehajtást. A büntető igazságszolgáltatás által gyarmatosított, eredendően a szegénygondozás vidékén megteremtett fenyítőházak alapeszméi megfertőzték a tömlőcbüntetést, a büntetés-végrehajtás irányt vett a modern szabadságvesztés-büntetés felé.

Ennek pedig feltétele volt az új célokhoz igazodó építészeti konstrukció, azon belül is az optimális térbeli megosztás.

A Rasphuys architektúrális funkcióinak kialakítását meghatározta, hogy az intézet egy korábbi zárdaépületben lelt otthonra. A feladatnak megfelelően az épület belső, zárt udvarában kellett kialakítani a fenyítőházi élet kereteit. A klarisszák kolostorának udvara 50-60 x 50-60 lábnyi (kb. 15 x 18 méternyi) alapterületű, négyszögletes alaprajzú volt. Az udvart két- és háromszintes épületszárnyak keretezték. A szárnyak különféle méretű szobáiban helyezték el 4-12 fős csoportokba osztva a fogvatartottakat.¹² Az intézetben eredetileg kilenc helyiség volt, amelyek részben hálóteremként, részben műhelyként, munkaszobaként funkcionáltak. A szobáknak és termeknek súlyos, kettős ajtaja volt, melyek az udvarra nyíltak. Az ablaknyílásokat erős vasráccsal látták el.¹³

A korábbi tömlőcépületekkel szemben, ebben az átalakított kolostorban számos helyiséget az új célokat szolgáló kiegészítő funkciók szolgálatába állítottak. Így például az udvarból nyílt a lelki gondozás céljából a kápolna, a tanuláshoz elengedhetetlen iskolaszoba, az egészségügyi gondozás feltételeként a betegszoba, és az ún. mérlegelő helyiség. A raktár, a készletező helyiség, s a nagy szövőhelyiség a takácsok számára az első emeleten volt. A felső szinten további fogvatartotti szobák kaptak helyet, de a kutatásokból és a fennmaradt iratokból nem derül ki ezek száma. A fiatalabbak és a gyengébbek – mint említettük – szövással és fonással foglalkoztak az első emeleten.¹⁴ Bornitius 1625-ben arról számolt be, hogy némi kézműves munka is folyt az intézetben: a foglyokat különféle „műtárgyak” előállítására oktatták, a műveltebbek szakmai képzésben is részesültek. *„Az mire láttyak az benne valo gondviselők, hogy alkalmas tehatarra valasztyak, kit deakságra, kovacságra, kit szabóságra, aczságra, ötvességhre és egyéb meseterségekre...”* oktatják és készítik fel a fogvatartottakat.¹⁵

A feljegyzések szerint kicsi, közepes és nagy zárkák álltak rendelkezésre az elhelyezéshez. A kicsik adatai nem maradtak fenn, de a közepesek 18 x 105 x 8,5 láb (kb. 5,4 x 31,5 x 2,55 méter) méretűek voltak, a nagy adatai pedig 28 láb (8,4 méter) hosszúság, 18,5 láb

12 Pfeiffer, H. (1934), Graul, H. J. (1965) p. 9.

13 Arndt, J. (1981) p. 9., Vincze T. (1983) p. 6.

14 Amsterdamer Zuschnhausordnung. Teil I. Art. 5., 7., 21.; Teil II. Art. 17., 18., 19., Vö. Hippel R. (1898) p. 474., 460.

15 Szepesi Csombor 1968., p. 192.

(5,55 méter) szélesség és 8 (2,4 méter) láb magasság. A zárkákban átlagosan 8-10-12 fogvatartottat helyeztek el egyszerre. A zárkák padozatát és falait vastag deszka védte. A szobákban egyszerű árnyékszékelt helyeztek el. A megerősített ajtókon kémlelőnyílásokat alakítottak ki, elég nagyokat ahhoz, hogy az élelmet benyújthassák rajtuk. Rossz időben ugyanezekben a helyiségekben dolgoztak, pihentek, étkeztek és aludtak a fogvatartottak. A lakóhelyiségekben nem volt fűtés.¹⁶ E. Moes 1598-as tudósításából ismert, hogy ebben az évben a Rasphuys 70 fős befogadóképességgel bírt.¹⁷ Gaspar von Widmorkter 1611-es információja szerint a Rasphuysben 70, a Spinhuysben 15 fogvatartott volt.¹⁸ Hippel úgy írja, hogy az intézet legnagyobb befogadóképessége 150 főben állapítható meg.¹⁹

A Rasphuys a bejárati (utcafronti) épületen keresztül volt megközelíthető, két befelé nyitható, tömör kapuszárnyal ellátott ajtón át. Az ajtószárnyakat erős, vaskos, megművelt kőkeret zárta be.²⁰ Az épületkülső is meghatározó módon engedett következtetni a falak és a kapu mögötti életre. A főbejárat fölött egy reliefet helyeztek el. Vadállatok húztak egy brazil keményfával és kézműves eszközökkel megrakott szekeret, melyeket a kocsis korbáccsal ösztökélt mozgásra. Mindezek fölött az intézet egyik jelmondata olvasható. „*Virtutis est domare quae cuncti pavent.*” („Erény megzabolázni azokat, akik másokat féltelme ejtenek.”)²¹ A jelenet fölött, az oromzaton a fenyítés szimbólumaként egy asszony alakja látható, két oldalán foglyokkal, mindkettőre vonatkozó felirattal: „castigatio”. A kapuépületben volt az igazgató és az igazgatónő tárgyalószobája, a gondnok lakása és a konyha. A portál felől két súlyos ajtó nyílt, egyik kelet felé, a férfiak reszelőházába, a másik dél felé, az időben később megnyitott Secrethuisba, a fiatalok fenyítőházába.²²

A biztonsági feltételek már nagy részben abból fakadóan garantáltak voltak, hogy az intézet egy magára hagyott kolostorban lelt otthonra. A kolostorépítkezés zárt formája, szigorú elkülönülése az apácák életét óvta a külvilágtól; immáron a benti életet kellett a falak mögött tartani a külvilág érdekében. A funkcióváltás nem okozott nehézséget. A zárt, kifelé ablak nélküli építési mód és a bejárati kapu védelme megfelelőképpen szolgált a biztonsági célokat.

A protestáns munkaethosz szellemében szervezett, munkáltatással egybekötött nevelő-fenyítő célok realizálásához a hagyományos, közös elhelyezésű tömlőcök alkalmatlannak bizonyultak. A társadalomba visszavezető út alapfeltétele volt az intézmény „becsületos karaktere”, mely megkövetelte az intézetbe beutaltak meghatározott szempontok szerinti elkü-

16 Arndt, J. (1981) p. 9., Vincze T. (1983) p. 6

17 Rosenfeld, E. (1906) p. 16.

18 Rosenfeld, E. (1906) p. 16.

19 Hippel R. (1898) p. 453–454.

20 Hippel R. (1898) p. 453.

21 Arndt, J. (1981) p. 9.

22 Hippel R. (1898) p. 453.

lönítését. A nemek, a kor, a cselekmény jellege szerint történő differenciált elhelyezés ekkor lett követelménnyé a fenyítőházak világában. Két esztendővel a Rasphuys megnyitása után, Amszterdam városa a férfiakétól különálló, női fenyítőházat létesített. Az 1596. november 13-án kelt bejegyzés szerint *„Nem lenne tanulság nélkül való a nőket egy külön házban elhelyezni, egy fonóházba zárni, ahol a fiatal lányok és mások, kik koldulással vagy csavargásból élnek, gyapjúfonással foglalkoztassanak.”*²³ 1597-ben nyílt meg az Ursula nővérek kolostorában a Fonóház, „Spinhuys” (ergasterium feminarum, netoria domus) néven.²⁴ A Spinhuys megnevezés a fenyítőházak elterjedésével a német szóhasználatban is meggyökeresedett, némileg módosult tartalommal. A fenyítőházakat (Zuchthaus), dologházakat (Werkhaus), utóbb az általában szövőmunkát szervező, legsúlyosabb ítéletet töltők intézeteit, a fegyházakat is e névvel illették (Spinnhaus). A Spinhuysban főként prostituáltak, alkoholista nők, bolti és piaci tolvajok találtak otthonra.²⁵ Mint a ház homlokzatán olvasható jelmondat rögzítette: *„Szerencsétlen lányok, hajadonok és asszonyok számára / a koldulás, csavargás és rossz útra tévedés ellenszereként / alapított e fonóház, miként itt látható.”*²⁶

A biztonsági intézkedések itt enyhébbek voltak, mint a férfiaknál. Ennek az épületnek már voltak üvegezett ablakai, de azokat sűrűn berácsolták, s megszüntették az ablaknyitás lehetőségét.²⁷ A női intézet építészeti berendezéséről nincs pontos információnk, architekturális feltételei azonban a kolostorépítészetből következtek. Az Ursulák zárdaépülete 1643-ban tűzvész áldozata lett. Ez lehetővé tette, hogy a jövőben a Spinhuys újonnan tervezett épületegyüttese megfelelőképpen szolgálja a reszocializációs megfontolásokat. A kortársak szemében az új ház érzékelhetően nagyobbak tűnt a korábbiaknál. Ennek az épületnek már részletes leírása is rendelkezésünkre áll. Korabeli beszámoló arról tájékoztat, hogy a világos dolgozó termeket tetszetős bútorokkal rendezték be; tágas és világos terekről, nagy ablakokról szól a leírás. A tervező gondoskodott megfelelő számú magánzárkáról is.²⁸ A nők 3 nagy teremben dolgoztak, szövással, fonással, kötéssel, horgolással foglalkoztak.²⁹ Éjszakára a nőket közös hálóterembe zárták. Az elhelyezés „feszített létszáma” utal, hogy egy ágyban alkalmanként három nő is kénytelen volt aludni. 1661-ben a Spinhuysban 15 fő elhelyezéséről beszéltek, az új intézetben (1664-től) már 52 személy nyert befogadást.³⁰

A munkakényszert mind a Rasphuys, mind a Spinhuys udvarán központi helyen felállított szégyenfa (pellengér) szimbolizálta, melyekhez a renitens munkamegtagadókat kötötték ki és itt szenvedtek testi fenyítést is a lusták, a munkakerülők is.³¹

23 Hippel R. (1898) p. 443.

24 Arndt, J. (1981) p. 11.

25 Hentig H. (1955) p. 184.

26 Hippel R. (1898) p. 457.

27 Arndt, J. (1981) p. 11.

28 Hippel R. (1898) p. 458.

29 Rosenfeld, E. (1906) p. 806–807.

30 Arndt, J. (1981) p. 13.

31 Arndt, J. (1981) p. 13.

Miután a büntetés-végrehajtás rövid, önálló kísérletező időszak után magába olvasztotta a fenyítőházakat, velük együtt a társadalomba visszavezetés, a munkára szoktatás és a munkával fegyelmzés, a nevelés, az oktatás, az egészségügyi ellátás megszervezése is részévé lett a rezsimnek. A büntetés definíciója kibővült a javítás világi fogalmával,³² amely tartalmilag más, mint a keresztény büntetőjog javulásba vetett hite. Az új cél a világi törvények és szabályok tiszteletére kényszerítés lett. A társadalmi normák tudomásulvételét és az alkalmazkodást a végrehajtás során alkalmazott eljárásokkal és eszközökkel próbálták elérni. Ehhez pedig igazodnia kellett a börtönépítésnek is. Az új célok, új eszközök és új processzusok újszerű architektúráis megoldásokat követeltek. Kezdetét vette a tervezett intézetek korszaka.

A Malefizhaus Bamberg és a Carcere Nuovo Rom

A fenyítőházak kezdeti története viszonylag kevés újonnan emelt épülettel büszkélkedhetett. Angliában az uralkodó bocsátotta rendelkezésre Bridewell kastélyát a Workhouse számára.³³ A protestáns Németalföldön a felszámolt szerzetes-, illetve apácarendek által elhagyott zárdaépületeket foglalták el a fenyítőházak. Ez a szituáció meghatározta a fenyítőházaknak a városban elfoglalt helyét úgy földrajzilag, mint városképileg. A kolostorokba telepített intézetek kénytelenek voltak alkalmazkodni az építészeti adottságokhoz. Az első fenyítőházak általában önálló bejárati épületből, zárt, belső udvaros épületszárnyakból, s esetleg kiszolgáló szárnyépületekből álltak. Az egyházi épületek eredeti helye meghatározta az intézetek városképi súlyát is. A fenyítőházak afféle látványossággá váltak, részévé az utca hangulatának. A magisztrátus láthatóan nem elszigetelni, hanem bekapcsolni kívánta a város életébe a házat. Ennek megfelelően az épület utcai frontja látványos volt, és a funkcióra utaló. A késő reneszánsz és barokk korizálásnak megfelelően, gazdag díszítés ékítette az épületeket.

A fenyítőházak kriminális kolonizációját követően a büntetés-végrehajtás a figyelem keresttüzébe került. Az eddig a föld alatt, zárt tornyokban, városfalakon kívül rejtőzködő tömlöcök után, a fenyítőházak részévé lettek a mindennapi életnek.

Az architektúra egyházi modellje az intézmények belső konstrukcióját is megszabta. A németalföldi mintát követő fenyítőházakra jellemző, hogy átvették az eredeti modell „építési elgondolásait”, az intézetek külső megoldásait, vagyis a négyzetes alaprajzú építkezést, az egy vagy két belső udvaros szerkezetet.³⁴ Ennek a korszaknak jellegzetes hagyatéka a börtönépítészetben a totális intézmények funkcióinak kielégítését szolgáló építészeti adottságok felcserélhetőségének felismerése. A korábban kastélyként, erődít-

32 Dünkel, F. (1983) p. 25.

33 Fairweather, L. (1975) p. 14.

34 Thole M. D. (1970) p. 198.

ményként, kaszárnyaként, várként, zárdaként funkcionáló világi és egyházi épületek zártága és a befogadottak életének komplex, szigorú szabályok közé igazított megszervezése kínálta az alkalmat a börtönfeladatok befogadására. A vastag, erős falak, a sűrű rostélyos ablakok és a tömör kapuk kizárták a külvilág hatásait. A fogvatartottak és őreik szeparált életterei garantálták a biztonságos őrzést. A falak hasonlóképpen teljesítették feladatukat. A régi, céljukat veszített épületeket némi átalakítással alkalmassá lehetett tenni „újrafelhasználásra”, a büntetés-végrehajtási feladat ellátására. Így a börtönt tervezők architektúrális gondolkodására évszázadokon át erős hatást gyakoroltak az egyházi és a katonai építmények megoldásai.

Az 1627-ben épített bambergi „Malefizhaus” építészeti sajátosságai is ezt mutatták. A földszinten különféle méretű termek voltak, részben a gondnok lakásaként. Az emeleten a foglyok osztályának zárkái voltak megtalálhatóak. Az őrszobából áttekinthető volt a bejárat és a lépcsőház. A középső folyosót oltár zárta le, hogy az istentiszteletnek jól szervezhető legyenek. A világítás az egész házban igen gyenge volt, a fűtést két nagy kályha biztosította. Az oltárral egybekapcsolt cellafolyosó elrendezése emlékeztet a zárdaépületekre és a kolostorépítészetre, ami ráadásul Bambergben, a régi püspöki székvárosban még jelentős hagyományokkal is rendelkezett.

A bambergi dolog- és fenyítőház pompás reneszánsz ízlést tükrözött a bejárat oldalán. Az utcafront Amszterdamban is megtapasztalt díszességét, a középületi jellegzetességét megtartotta.³⁵ Az új építésű házak az építkezés költségei miatt pártfogók jelentős pénzügyi támogatását is igényelték. Így azok nem ritkán a hatalom egyfajta deklarációjaként is funkcionáltak. Különösen a közép- és délnémet fejedelemségekben a fegyvertartó-alapítás gyakran jelent meg fejedelmi jótékonyágként, ami által az intézetek jelentős épületekké váltak. A fejedelmi hatalom tekintélyének megtestesüléseként, bizonyos értelemben díszei lettek a városnak és a tartományának egyaránt.

1655 körül, X. Ince idejében Rómában épült meg a Carcere nuovo. Ezt az „új börtönt” kifejezetten büntetés-végrehajtási intézetnek emelték, 68 személy számára. Szabályos téglalap alakú, egy tömbből álló négyszintes épület, mely minden külső jegyével kora stílusjegyeit hordozta. Építészetileg kihangsúlyozott lábazati szint, erőteljes főpárkányzat, plasztikus díszítések és barokk ablakkávák jellemezték. A masszív, barokk épületet sarokpillérek szegélyezték.³⁶ A végrehajtási rezsim szempontjából az elkülönítésre törekvő megoldásokat alkalmazó szerkezete volt. John Howard egy évszázaddal későbbi tudósítása szerint az épület a magánzárkák és a nagyobb, közös cellák keveréke volt.³⁷

35 Pfeifer, H. (1934) p. 10.

36 Graul, H. J. (1965) p. 26.

37 Howard, J. (1780) p. 44-45.

A büntetés-végrehajtás épített tereit illetően tehát a börtönöket befogadó várak, zárda, kaszárnyák természetes adottságaik okán materiális valóságukban is meghatározóak voltak. Hasonlóképpen a tervezők asztalán formálódó új épületegyüttesek képét is meghatározó módon befolyásolták: a reneszánsz építészeti első tervezett börtönépületei is ezt a szemléletet követték, ebből indultak ki. A nagy kezdeményezések, a gyökeresen új építészeti ötletek majd csak egy évszázaddal később jelentek meg a gyakorlatban. A büntetés-végrehajtás filozófiája csak nagy nehézségek árán szabadult meg a középkori örökségtől. Attól a felfogástól, hogy a börtön (s a börtönépület) a megtorló és triumfáló hatalom üzenete, az erő és a biztonság szimbóluma, mely gyötrelmeket üzen a bűnelkövetőnek, biztonságot a társadalomnak, melynek a bűnözők elszigetelését ígéri. Ahhoz, hogy egyházi és katonai építészeti kötöttségeitől szabad, önálló börtönépítészeti szülessen, alapvető feltétel volt a büntetés-végrehajtás gyakorlatának és teóriájának átalakulása. Ahhoz, hogy a tervezést alá lehessen rendelni a büntetés-végrehajtás éppen aktuális céljainak, ezeknek a céloknak meg kellett fogalmazódnia a büntető praxisban. Ehhez a feltételeket a 17. és 18. század fordulója teremtette meg, s adta meg a lehetőséget az építőművészek és az építőmesterek számára újabb feladatok kijelöléséhez.³⁸

A De re aedificatoria és az Architectura Universalis

A büntetési rendszer lassú változása, az új eszmék intenzív hatása, s különösen a humanizmus hódítása, a felnőtté váló gondolkodás szabadsága, az ember és környezetének viszonyával kapcsolatos öntudatosodás és a kételkedés új távlatokat nyitott az építészetben is. A humanizmus a normákat új szellemmel töltötte meg, az emberek szolgálatára rendelt épületekről szóltak a tanulmányok Serliótól Vignoláig, Bramantétól Palladióig.³⁹ Az építészet teoretikusai hamarosan megfogalmazták gondolataikat a büntetőintézetek építészetéről is.⁴⁰ Példázza ezt két építész börtönterve.

A humanista filozófiát tükröző építészet, mely a középkorral szembe forduló, világosságot és tisztaságot hirdető filozófia architekturális megtestesülése volt, a klasszikus mintát követő, hivatali épületekben is gondolkozó művészek sorát tudhatja magáénak. Közöttük Leon Battista Albertit (1404–1472) aki a „*De re aedificatoria*” című, 1485-ben közzétett művében⁴¹ vizsgálati, vétkességi és büntetőbörtönöket különböztetett meg – enyhe és súlyos bűnöket elkövetők számára. Szerinte a zárkák, vagy őrzésre szolgáló termék kijelölése a foglyok veszélyességétől kell, hogy függjön. A legsúlyosabb bűnözőket például a leghátulso termekben, az ajtótól és a kaputól a legtávolabb kell őrizni. A foglyok elhelyezése elképzelései szerint magáncellák és közösségi termék

38 Vö. Mezey B. (2007) p. 179.

39 Geró L. (1968) p. 68.

40 Graul, H. J. (1965) p. 23.

41 Alberti, L. B. (1912)

kialakítását követeli meg. Megjelölte azokat a fogvatartotti csoportokat, akikről úgy gondolta, hogy azokat magánzárkába kell zárni. (Jellemzően a kisbűnelkövetők jussaként határozta meg a magányos elhelyezést.) Aligha vitatható, hogy az elkülönítés és a differenciálás ilyen megfogalmazásával Alberti messze megelőzte korát. Megfogalmazása szerint a börtönnek – mint egésznek – a város biztonságos, de nem elhagyatott részében kell állnia, erős, magas és nyílás nélküli fallal körülkerítve. A középkori vártömlöcök és erődök építészeti hatását jelzi, hogy elképzelései szerint tornyok és gyilokjárók fokozták az őrzés biztonságát. Külső megjelenését tekintve Alberti börtöne egy kiválóan megtervezett erődítmény összképét közvetíti.

Joseph Furttentbach, az ulmi építésmester 1634-ben megjelent munkája, az *Architektura Universalis*⁴² két, eltérő méretű mintabörtön tervét tartalmazta. Ellentétben Albertivel, ő nem győzte eléggé hangsúlyozni a belső őrzésbiztonság fontosságát, mely koncepciójának központi gondolatává vált. Az ő tervei ennek megfelelően kevésbé a külsőre, mint inkább az épületen belül megteremthető biztonságra koncentráltak. Így jutott el a „Blockhaus” gondolatáig. Az ulmi mester a fából épült (felfalazott és boltozott, de vastag gerendákkal megerősített) blokkházak mintájára tervezte meg a börtönbelsőket. Minden egyes zárkát egy-egy önálló egységként, kis „gerendaházként” gondolt el, s az így kialakított, egymás mellé helyezett zárkák rendszerét javasolta a hatóságoknak. Minden

egy ilyen blokkban volt egy pricc és egy lyuk „szorultság esetére”. A zárkák központi elhelyezésének gondolata azonban már a későbbi értelemben vett börtönépítészeti blokkházmodellt idézte. A Furttentbach fölvázolta börtön téglalap alaprajzú (az ún. kisebb terv) vagy négyzetes, emeletes épület, melyben a zárkák nem az épület fala mentén helyezkednek el, hanem annak középső részén. A zárkák és az épület fala között mintegy három méter széles folyosót tervezett, így az ör körbejárhatott a cellák körül. Az ilyen, kifejezetten biztonsági szempontokat szem előtt tartó épület Hacker Ervin szavaival élve olyan, mint egy skatulya: belső tömbjében állnak, akár többemeletes blokkban a cellák, kívülről pedig föléjük emelkedik az épület tetőzete és külső falai. Ez az elgondolás az ún. belső cellás konstrukció formájában évszázadokig uralkodott a börtönépítészetben.

42 Furttentbach, J. (1635)

Furttenbach azonban jelentős elképzelései ellenére sem tudott elszakadni kor tömlöcgyakorlatának szokásaitól. A megrögzött, súlyos bűnözőket 15 láb mély, merítőkútra emlékeztető lyukban helyezte volna el, melyet felülről lehetett megközelíteni, s erős vasrác zárta volna le őket. A polgárok, s más, nem súlyos vétkeket elkövető személyek a plánum szerint a felső szintre kerülnének „a jó rend körzetébe”. Arról, hogy Furttenbach tervei szerint épült-e börtön, nincsen tudomásunk. Arról azonban Josphe Furttenbach és Leon Battista Alberti munkássága bizonyossággal szolgál, hogy a börtönépületek kérdésével a reneszánsz építészete már foglalkozott, s a kor eszközeihez képest már megoldási formákat talált problémáira.⁴³

Felhasznált irodalom

- Alberti, Leon Battista (1912): *Zehn Bücher über die Baukunst (De re aedificatoria)*. Ford. Theurer, M., Wien–Leipzig, Heller
- Arndt, Jörg (1981): *Strafvollzugsbau. Der Einfluß des Vollzugszieles auf den Bau von Anstalten für den Vollzug der Freiheitsstrafe*. Bochum, Studienverlag Dr. N. Brockmeyer
- Dünel Friedel (1983): *Die Geschichte des Strafvollzuges als Geschichte von (vergeblichen?) Vollzugsformen*. In: *Strafvollzug. Erfahrungen, Modelle, Alternativen* (Hg. Rolf Driebold) Göttingen. Verlag für Medizinische Psychologie im Verlag Vandenhoeck & Ruprecht
- Fairweather, Leslie (1975): *The evolution of the prison*. In: *Prison Architecture*. (Prepared by Giuseppe di Gennaro – Sergio Lenci – Leslie Fairweather) London. The Architectural
- Fajth Tibor (1970): *Velence*. Budapest, Panoráma
- Fumasoli, Georg (1981): *Ursprünge und Anfänge der Schellenwerke - Ein Beitrag zur Frühgeschichte des Zuchthauswesens*. Zürich. Schulthess Polygraphischer Verlag 9.
- Furttenbach, Joseph (1635): *Architektura Universalis. Das ist: von Kriegs- Statt- und Wasser Gebäwen, Erstlich, wie man die Statthor und Einlaß zu Wasser unnd zu Land mit Spizgatter und doppelten Schlagbrücken*. Ulm, Meder
- Geltner, Guy (2018): *The Medieval Prison: A Social History*. Princeton. Princeton University Press
- Gerő László (1968): *Az építészeti stílusok*. Budapest. Gondolat Kiadó
- Graul, Hans Joachim (1965): *Der Strafvollzugsbau einst und heute*. Düsseldorf. Werner Verlag
- Hentig Hans von (1955): *Die Strafe II*. Berlin–Göttingen–Heidelberg, Springer Verlag
- Hippel Robert von *Beiträge zur Geschichte der Freiheitsstrafe* (1898). In: *Zeitschrift für gesamte Strafrechtswissenschaft*, 18.
- Howard, John (1780): *The State of the Prisons in England and Wales, with Preliminary Observations, and an Account of some Foreign Prisons and Hospitals*. Warrington. Printed by William Eyres, and sold by T. Cadell in the Strand and N. Conant in Fleet Street, London. Second Edition]
- Jagemann, Ludwig von – Brauer, Wilhelm (Hrsg, 1854): *Criminallexikon. Nach dem neuesten Stande der Gesetzgebung in Deutschland bearbeitet von ~*. Erlangen. Verlag von Ferdinand Enke
- Mezey Barna (2007): *A börtönépületek üzenete (A szabadságvesztés-büntetés funkcióinak szimbolikus kifejeződése a büntetés-végrehajtási architektúra kezdetein)* In: *Jogtörténeti Szemle Különszám*
- Mezey Barna (2018): *A börtönügy útja Európában (a 17-19. század börtönei)* Budapest. Gondolat Kiadó
- Peters, Edward M. (1998): *Prison before Prison: The Ancient and Medieval Worlds*. In: *The Oxford History of the Prison. The Practice of Punishment in Western Society*. Ed. by Morris, Norwal – Rothman, David J. New York – Oxford. Oxford University Press

43 Erről lásd: Pfeiffer, H. (1934) p. 11-14., Graul, H. J. (1965) p. 24.

- Pfeiffer, Hans (1934): *Neuzeitliche Gefängnisbauten und ihre Geschichte*. Stuttgart. Architekturabteilung der Technischen Hochschule
- Rosenfeld, Ernst (1906): *Zur Geschichte der ältesten Zucht- und Arbeitshäuser*. In *Zeitschrift für gesamte Strafrechtswissenschaft*, Bd. 26. Berlin, J. Guttentag Verlagsbuchhandlung G.m.b.H
- Rosenfeld, Ernst (1910): *Weiteres zur Geschichte der ältesten Zuchthäuser zu Amsterdam*. In: *Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft* Bd. 30. Berlin–Leipzig, Verlag J. Guttentag (D. Collin) /Wien, Manz'sche K. K. Hofverlags- und Universitäts- Buchhandlung/Berlin–New York. De Gruyter
- Radbruch, Gustav (1950): *Elegantiae Juris Criminalis. Vierzehn Studien zur Geschichte des Strafrechts*. Basel. Verlag für Recht und Gesellschaft AG
- Sellin, Thorsten (1944): *Pioneering in penology. The Amsterdam Houses of correction in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Philadelphia. University of Pennsylvania Press
- Thole Ministerialrat Düsseldorf (1970): *Geschichte und Gegenwart des Strafvollzugsbaus*. Justizverwaltungsblatt, 106 Jahrgang, Köln–Berlin, Carl Heymanns Verlag KG
- Vincze Tamás (1983): *Börtönépítészeti*. Budapest, Igazságügyi Minisztérium, Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnokság, Nevelési Osztály
- Wellner István (1993): *Itália* Budapest, Medicina Könyvkiadó